Bu soruna daha önce Aklın Kuşku Hali’nde parmak basmıştım. Şimdi “görü” desem kim ne anlayacak? Günlük hayatta kullanımı yoktur. İçeriksiz, soğuk, katı ussallıkla kullanılan bir kavram gibi gelir insana. Ya “sezi” ya da “sezgi” desem ne anlaşılır? “Sezi” şimdi burada olmayan bir şeyin var olduğunu hissetmektir. Anlatacağımı her ikisi de karşılamaz. En iyisi özneye vurguyla “içseyrediş” nesneye vurguyla “içseyrediliş” diye adlandırdığımı tane tane anlatayım.

Karşımdaki caddeyi seyrediyorum. O sırada fiyat endekslerinin hatalı hesaplanmasının cari işlemlerin çözümlenmesinde nasıl sorunlar çıkaracağını ve bu sorunların nasıl aşılabileceğini düşünüyorum. Caddeye dikkat etmiyorum; anlayacağınız, “cadde” sözcüğü bile geçmiyor zihnimden. Seyrettiğim ama dikkat etmediğim caddenin üzerinde arabalar gidip geliyor. Karşı tarafta bahçe içinde bir apartman var, önünde de otobüs durağı. O sırada telefon çalıyor ve dikkatimi telefonda konuşulanlara yoğunlaştırmak için farkında olmadan caddeyi seyretmeyi bırakıyorum ve bakışımı önümdeki masanın üzerine çeviriyorum. Telefonla konuşurken nerede olduğumu belirtmek için gözümü masadan başka yere çevirmeden zihnimi yoklayıp caddenin üzerindeki bir kafeteryada oturduğumu, karşımda bahçeli bir ev ve onun önünde de bir otobüs durağı olduğunu söylüyorum. Tam bu sırada zihnimde olanları fark edip şaşırıyorum.

Hiç dikkat etmemiş olmama karşın, seyrettiğim caddedeki ne çok ayrıntı zihnime işlemiş. Apartmanın kaç kat olduğunu bile bakmadan söyleyebiliyorum. Bahçedeki ağaçları da anımsıyorum. Durağa otobüs yanaşıp yanaşmadığını, duraktakilerin nasıl arttığını, hepsini anımsıyorum. Başka bir şey düşünürken dikkatsizce seyretmiş olduğum caddede olup biteni, nasıl da anımsıyorum? Sanki zihnimde bıraktığı izlerden, içimden seyrediyorum caddeyi. Caddenin bu içte seyredilişi, içte apartmanın seyredilişi, bahçenin seyredilişi, durağın seyredilişi gibi başka seyredilişleri de içeriyor. İçte seyrediliş, seyredilen nesnelerin bizzat kendisi değil. Artık o nesneler doğrudan seyredilmiyor ama o nesnelerin içte seyredilişi sürüyor ya da daha doğrusu, sonradan yeniden başlıyor.

Anladığım kadarıyla Kant, nesnelerin bu içte seyredilişlerine Almanca “Anschauung” diyor; bu da etimolojik olarak benzer biçimde Latince’den türemiş olan İngilizce “intuition” sözcüğüne karşılık geliyor gibi. İşte bu nesnelerin içte seyredilişlerine “görü” desem ne kadar anlaşılır, “sezi” ya da “sezgi” desem ne kadar doğru anlaşılır. İngilizce “intuition” sözcüğünün anlamı zamanla bizim günlük hayatta “sezgi” sözcüğüne verdiğimiz anlama doğru çekildi; ama etimolojisine baş vurup kökenine gitmek mümkündür. “Sezgi” için aynı şeyi söyleyebilir miyiz?

“İçseyrediş” ya da “içseyrediliş” demekte ısrarcıyım. Hem böylece günlük kullanımı olmayan, köküyle bağlantısız sözcüklerle Türkçede düşünmenin önünü keserek fakirleştirmek yerine Türkçenin zenginleştirici olanaklarının yolunu da açmış oluyoruz.

Bir nesnenin içseyredilişi, zihinde beliren bir görüntü ya da daha genel olarak görüntü, ses, koku, tat ve sıcaklık, yumuşaklık gibi dokulardan gelen hislerin bir birliği olabilir, ama olması gerekmez. Diyelim ki “apartman” sözcüğünü bir türlü anımsamıyorum. Aklıma “ev” geliyor, “bina” geliyor ama “apartman” gelmiyor. Dilimin ucunda söyleyeceğim ama bir türlü söyleyemiyorum. Adını anımsamasam da apartmanı düşünüyorum. Bu düşünme, içimde bir his olarak beliriyor ama sözcükle birlikte değil ve çoğu kez de görüntüyle de değil. Apartmanın zihnimdeki adını bulamadığım iziyle işlemler de yapabiliyorum. Örneğin apartmanı kastettiğimi bilerek onu “şey” diye adlandırıyorum ve “apartman” sözcüğü yerine “şey” sözcüğünü kullanarak çıkarsamalar yapabiliyorum. Bu durum, apartmanın doğrudan görüntüye karşılık gelmeyen, adına bağlanmayan bir içseyredilişine karşılık gelir. İçseyredişte belirenler bir süre sonra yiter gider; en azından soluklaşır.

Bir içseyrediş, zihinde ilk belirdiğinde, seyredilen dışarıdaki şeyleri tüm ayrıntısıyla olduğu gibi içeride zihinde yeniden canlandırmaz; yine de ayrıntılıdır. İnsan zihni, ayrıntılı renk, şekil, ses, koku, tat karmaşasından bazı içseyredilişleri, içseyredişin bütününden ayırıp kendi başlarına oluşturma yeteneğine sahiptir. Apartman, bahçe, durak, insan, araba, cadde gibi cisimlerin içseyredilişleri ayrışabildiği gibi içinde olmak gibi ilişkilerin ve yürümek, dolmak, boşalmak gibi süreçlerin içseyredilişleri de zihinde ayrılabilir.

Karmaşık içseyredilişlerin, tek tek nesnelere karşılık gelen sade içseyredilişleri içermesi bunların sözcüklerle ifadesine olanak tanır. Herhangi bir içseyredilişin, bir sözcüğü çağrıştırması, henüz bu haliyle zihne bir şey eklemez. Sözcükler, zihinde tanım ve benzeri sözsel ilişkilerle birbirine bağlıdır. Birbirine bağlı sözcüklerin bir bütün oluşturduklarını tahayyül edersek bir içseyredilişin bir sözü çağrıştırması, zihinde sözlerden oluşan bütünün, çağrıştırılmış sözcüğü uzatıp o sözcükle o içseyredilişi kavraması olarak tahayyül edilebilir. Böylece sözcük, sıralı harf serisi ya da bir ses olmanın ötesinde kavram olur. Çağrıştırılmış sözcük kullanıldığında bir içseyrediliş, “bu apartmandır” biçiminde yorumlandığında, bu içseyredilişin nesnesinin apartman olduğu anlaşılmış olur. İnsanın böyle bir anlama yeteneği, anlayışı vardır.

İnsanın içseyredilişin nesnesi nedir sorusunu yanıtlayan basit anlayışın ötesinde daha karmaşık şeyleri de anlama yeteneği vardır. Caddeyi seyretmekle kalmayıp betimlesem “Caddede, karşı tarafta bahçe içinde bir apartman var” diyebilirim. Bir şeyi sözcüklere döküp ifade ettiğimde tecrübe olur. Tecrübe içseyrediliş olarak belirenlerin kavramlarla ifade edilmesiyle oluşur.

Bir kere bir tecrübe oluştuğunda bunu diğer tecrübelerle karşılaştırabilirim. Tecrübelerin karşılaştırılabilmesini sağlayan sözcükler arasındaki mantıklı ilişkilerdir. Bu ilişkiler tanımlarda olduğu üzere yalnızca sözcüklerin birbirleriyle ilişkisi olabileceği gibi daha önceki tecrübe ifadeleri de olabilir. Daha önceki tecrübe ifadelerinde, anımsayabiliyorsam ilgili içseyredilişlere de başvurabilirim, ancak mantık işlemleri yalnızca birbirleriyle mantıklı ilişki içindeki sözcüklerle, yani kavramlarla olur.

Bir tecrübeyi ifade ederken kullandığım sözcükler, diğer sözcüklerle tutarlı ilişkilere karşılık gelerek kavramlaşır. Salt sözcüklerle değil, kavramlarla ifade edilmiş olan tecrübe anlaşılmış olur. Caddenin karşısında seyrettiğim apartmana kadar karşılaştığım bahçe içindeki apartmanların zemin katlarında dükkan bulunmuyordu. Caddenin karşısındaki apartmana dikkat ettiğimde bunun da zemin katında dükkan bulunmadığını fark ediyorum. Zemin katında dükkan bulunan ve bulunmayan, bahçe içinde olan ve olmayan apartmanlarla

ilgili tecrübelerimi karşılaştırdığımda apartman hakkında bir şeyi daha anlamış oluyorum.

Bahçe içindeki apartmanların şimdiye kadar dükkansız olması, bundan sonra da böyle olacağı sonucuna varmam için mantıken yeterli değildir ama içimde sanki öyle olduğuna dair garip bir eminlik doğar. Bu eminlik, mantıksal değildir. Tecrübelerle varılan anlayış, genelleştirildiğinde elbette şimdiye kadarki tecrübelerle çelişmez. “Şimdiye kadarki tecrübelerime göre” koşulu koymak üzere “bahçe içindeki apartmanlar dükkansızdır” sözü mantığa aykırılık sunmaz. Ama koşulu görmezden gelirsem sorun çıkar; şimdiye kadar yinelenmiş olması bundan sonra da yineleneceğini garantilemez. Koşullu sözleri, koşulsuz alıp genellemeler yaptığımda düşünmem kolaylaşır ve geleceğe ya da tecrübe ettiğim yerlerin dışındaki yerlere ilişkin tahminlerde bulunabilirim. Bu, anlayışın ötesine geçip usu kullanmaktır.

İki tür yargı, anlama sırasında kullanılır. İlki, çözümseldir. Kavramların ve tecrübelerin mantık kullanılarak işlenmesi, çözümlemedir. İkinci yargı türü, sentetiktir. “Caddede, karşı tarafta bahçe içinde bir apartman var” sözüne, mantıksal işlemlerle varılmaz. İçseyredilişlerden yola çıkılarak ulaşılır.

Anlama, tecrübe oluşumu bakımından yetenek ister. Dağarcığı dar olan bir çocuk, birçok şeyi anlayamaz. Anladıklarının bir bölümü de yanlış olabilir. Örneğin her taşıtı “araba” sanan bir çocuk, gemiye de “araba” diyebilir. Anlama yeteneğinin geliştirilmesi gerekir. Türkçe “anlayış” sözcüğü hem anlaşılan hem de anlama yeteneği için kullanılabilir. Ben de öyle kullanıyorum; farklı anlamlar, bağlamdan anlaşılıyor zaten.

Usun, içseyredilişlerle doğrudan bağlantısı yoktur. Oluşmuş olan anlayışları kullanır. Varılan ussal yargılar, neredeyse tümüyle çözümseldir. Sentetik yargılar vardır, ancak bunlar tecrübeden çıkmaz.

Kant’ın yaklaşımı da genel olarak çözümsel olarak nitelenebilir. Bu yaklaşımla aklın üç katmanı belirir; içseyrediş, anlayış ve us. Yalınkat bir anlayışla, içseyredişten anlayışa geçilir, tecrübe elde edilir; tecrübelerden de usa geçilir, dünyaya karşılık geldiği düşünülen

bir ussal düzen oluşturulur. Bu ussal düzeni kullanarak dünya hakkında tahminlerde bulunabiliriz.

Kant’ın çözümsel yöntemiyle ulaşılan üç katmanlı akıl kurgusu, verili bir anda aklı anlamaya uygundur. Ancak aklın gelişimini ve işleyişini anlarken yetersiz kalır; hele bir de yalınkat anlayışla yaklaşılırsa. Bir yaklaşım, ayrıntılarda birçok sorunu başarıyla çözse bile yalınkat anlayış bu ayrıntıları tesadüfi olarak doldurur. Bir yaklaşım, yaygınlaşıyorsa yalınkat anlayışla yaygınlaşır. Bu durumda “aslında Kant şöyle yazmıştı” demenin anlamı da yoktur; kim dikkatle okur onları?

Aklın gelişimine baktığımızda katmanlar arasındaki ilişki, tek yönlü değildir.

Burada anlatılan daha net olsun diye Türkçenin bir olanağını kullanıp akıl ve onun bir katmanı olan us arasında bir ayrım yaptım. Halbuki Kant, her ikisine de akıl der; böylece içseyrediş ve anlayışın son katmanda bir biçimde içerildiği zımni olarak hissedilir. Yine de ortaya koyduğum yapay ayrımı sürdüreyim.

Usta tecrübeden bağımsız olan düşünceler birer kurgu olarak belirir. Bu kurguların karşılığını akıl tecrübede aradığında bu durum, kurgusal düşüncelerin tecrübeye çarpması olarak dile getirilebilir. Tecrübeye çarpıp orada karşılığını bulan düşünceler, usa geri döner. Tecrübeye çarpıp usa dönen düşünceler usa geri yansımıştır. Bu düşünmelere yansımış (Alm. *reflektiert*, İng. *reflected*) düşünceler denebilir. Refleksif düşünme, kurgusal olarak kalmayan, tecrübeyle sınanan düşünmedir.

Refleksif bir düşünce, tecrübeye yansımamış ilk kurgusal düşünceyle aynı biçimde olabilir. Bu haliyle bir an için verili bir akıl düşünüldüğünde aralarında bir fark görülmeyebilir. Bu da kurgusal ve refleksif düşüncelerin birbirlerine karıştırılmasına yol açabilir. Ancak aklın gelişimi bakımından kurgusal ve refleksif düşüncelerin ayrılması yaşamsaldır. Aklın gelişimi yansımayla, refleksiyonla olur. Yalınkat Kantçı anlayış burada zorlanır.

Hegel’in çözümlemeleri aşıp sentezlere dayanan diyalektik yöntemi, ta en başından aklın

gelişimi ve işleyişini anlamaya daha uygundur. Bu seferde ta en baştan anlaşılması zordur. Yalınkat hale gelmesi zordur. Hegel tanımlardan yola çıkmaz. Düşünmenin gelişimini an be an irdeler. Kavram, düşünmenin belirli bir anında ortaya çıkar, sonra da düşünme geliştikçe kavram da sabit kalmaz, gelişir. Aydınlatıcı olduğu kadar izlenmesi de zordur. Hegel’in yazdıkları okunduktan sonra Kant’ın yazdıkları, berraklaşır. Burada Hegel’e hiç girmeden Kant’ın yaklaşımından başlayıp Kant’tan uzaklaşarak yol alayım.

Ağaç çeşitleri arasındaki farkları bilmeyen bir kişi, 10 tane ağacın bulunduğu bir bahçeyi dolaşsın. Sonra da gelip gördüklerini anlatsın. 10 ağaç gördüğünü söyler. Resmini yapmasını istesek genel ağaç işseyredilişine uygun bir ağaç figüründen 10 tane çizer. Önce gövdesini, sonra da üzerine kabarık saç gibi bir şey çizer. Gövdesini kahverengine, kabarık saç gibi olan bölümü yeşile boyadı mı alın size ağaç. Bunlardan on tane çizer. İçseyredişinde kimi kısa kimi uzundur; kimi basık, kimi ince uzundur; ama biçim hep aynıdır. Aynı kişiye ağaç çeşitleri arasındaki ayrımlar anlatılsın ve artık akça ağaç, çınar, sedir ve ginkgo arasındaki farklar, kavramsal olarak usunda yer alsın. Bir kez daha aynı tecrübe tekrarlandığında bu sefer, bahçede dört çınar, üç sedir, iki akça ağaç ve bir ginkgo olduğunu söyleyecektir ve çizdiği resimde bu çeşitliliği yansıtacaktır. Ustaki değişim, bu örnekte anlama yeteneğini geliştirir bu da daha ayrıntılı içseyredilişlere olanak verir, içseyredişi zenginleştirir.

Us kendini muhafaza edecek, değişime olanak vermeyecek biçimde de oluşabilir. Böyle bir akılda kurgular çoğalsa bile tecrübeye yansıyıp usun gelişimi için geri dönmez. Yansıtılmadan artan kurgular, anlayışı daraltıp, içseyredişi fakirleştirir. Sorun tek bununla da kalmaz.

Us, ideal olarak mantıklı olmalıdır ancak kendini mantıklılık sandıran geçersiz çıkarsama biçimleri de bulunur ve usun temeline yerleşebilir. Örneğin “tüm maymunlar iki gözlüdür, Şaban iki gözlüdür, o halde Şaban maymundur” çıkarsamasının biçimi geçerli değildir. Öncüller (bu örnekte “tüm maymunlar iki gözlüdür” ve “Şaban iki gözlüdür”) doğru olsa bile çıkarsamanın (bu örnekte “Şaban maymundur”) doğru olması gerekmez. Bu örneğe bakıp “kim böyle hata yapar” diye soranlar olabilir ama “şunu tüm Hristiyanlar yapar, Şaban da

onu yapar, o halde Şaban Hristiyan’dır” ya da “Şunu tüm teröristler söyler, Şaban da onu söyler, o halde Şaban teröristtir” türü çıkarsamaların yaygınlıkla kabul gördüğüne tanık oluyoruz.

Geçersiz çıkarsamalar, usun bütününde çelişkilere yol açar ama us birbirinden bağımsız kompartımanlara ayrılmışsa kompartımanlar arasındaki çelişkileri hiç fark edemez. Bir de her kompartımanın kendisinin kompartımanlara ayrıldığını düşünün.

Tecrübe, doğrudan dünyadaki nesnelerle, yani cisim ve süreçlerle bağlantılı değildir; içseyredilişlerle kavramlar arasındaki ilişki sonucu ortaya çıkar. Yer çekimini daha anne karnında hissetmeye başlarız. Yüksek bir yerden atlarken hissettiklerimiz, yer çekiminin içseyredilişini oluşturur. Ağırlık, yer çekimiyle ilişkilidir. Ağır bir şeyi taşırken hissettiklerimiz, ağırlığın içseyredilişini oluşturur. Güç, hem yer çekimiyle hem de ağırlıkla ilişkilidir. Gücü araba aniden fren yaptığında hissederiz. Bu da gücün içseyredilişini oluşturur. Yer çekiminin, ağırlığın, gücün iç seyredilişinin oluşumu bunlarla kalmaz. Yaşadığımız tecrübelerle bu iç seyredilişler gelişir, karmaşıklaşır. “Bu poşet de ağırmış” diye anlayışını oluşturduğumuz içseyredişi betimlemek zordur.

Biri arabayla bir yere giderken kenardaki tabeladan 60 km kaldığını görür. Saatine bakar. Bir saat sonra gittiği yere varır. Bunları, çözümleyerek ortalama saatte 60 km hızla geldiği sonucuna varır. Bu yolda varolan koşullarla ortalama 60 km hızla ilerlediğini anlar. Bu anlayışın oluşumunda birçok içseyrediş, anlayış kullanılır ve usa baş vurulur. En baştan hızın yolun zamana bölünmesiyle elde edildiği, yani “v=x/t” olduğu usta bulunmasaydı bu anlayışa ulaşamazdı.

İçseyrediş, anlayış ve usun karmaşık etkileşimleri içinde, nesnesinden bağını koparmış, hatta nesnesiz kalmış içseyredilişler de oluşur. Örneğin bir insan iç sıkıntısına karşılık gelen koşullarda bunlara bağlı olarak cinlerin içseyredilişini oluşturabilir. Bu içseyredilişlere dayalı olarak cinlerle ilgili tecrübeler geliştirebilir. Nesnesiz içseyredilişlerin oluşumu, yer çekiminin, ağırlığın, gücün içseyredilişlerinin oluşumuna benzer. Ancak cininkinden farklı

olarak bunların nesnelerinin içseyredilişleri başkalarında da bulunur. Nesneyle bağı olmayan içseyredişleri öznel diğerlerini nesnel olarak nitelendiriyorum.

Öznel ve nesnel içseyredilişlerin ayrımı kuramsal olarak yapılamaz; ancak pratikte yapılabilir. İçseyredilişlere karşılık gelen tecrübeler, söz olarak başkalarına da aktarılır. Tecrübelerimizin büyük bir bölümü aktarılmış tecrübelerdir. Nesnel içseyredişlere karşılık gelmeyen tecrübelerin kökünde ne yattığının nesnel anlayışı toplumsal olarak yeniden kurulur ve bu tecrübeler toplumsal olarak öznel diye ayıklanır. Bu ayıklama işlemi, evrimseldir. Belli sürelerle, toplumun içindeki kimi zaman yaygın, kimi zaman dar gruplarda özneler arası güya nesnellikler varlığını sürdürebilir.

Bilimsel anlayış, toplumda evrimsel olarak yerleşirken bireylerde öncelikle nesnel ve öznel içseyredilişlerin ayrıştırılmasını gerektirir; nesnel olan herkesin sınamasına açıkken öznel olan sözle başkalarına aktarılsa da herkes tarafında tecrübe edilemez. Öznelin nesnelden ayrılması, anlama yeteneğinin sağlıklı olmasını, sağduyuyu sağlar. Anlama yeteneği, ayrıntılı ve farklı içseyredilişleri fark etme ve kavramsal olarak düşünmeyle gelişir. Sağlıklı ve gelişen anlama yeteneği, bireyin bilimsel düşünmesini sağlar; aksi durum anlayış kıtlığına yol açar.

Günümüze kadar iki bilimsel akıl yaygın kabul gördü. Antik bilim, teleolojikti. Dinsel anlayış, bu teleolojik bilimsel aklın içinde yayılabiliyordu. Usunun temelinde Aristotalyen mantık vardı. Yeni gelişen mantık, Aristotalyen mantıkta bulunanları eksiksiz içerirken Aristotalyen mantıkla geçerliliği sınanamayan çıkarsama biçimlerine de olanak verir. Teleolojik antik bilimsel aklın yerini ise fiziğiyle, kimyasıyla, biyolojisiyle, toplumsal bilimleriyle ve nihayetinde psikolojisiyle yeni bilimsel akıl aldı. Teleolojik bilimden daha isabetli sonuçlar vermesinin yanı sıra durmaksızın sürüp giden bir gelişmeyi de beraberinde getirdi. Bu bilimsel akıl, insanın nesnel tecrübelerin tümünü anlayabileceği ve öznel tecrübelerin nesnel açıklamalarının bulunduğu önvarsayımına dayanıp tüm tecrübeleri kapsar. Dinsel anlayışların, bu bilimsel düşünme içinde sızacağı yer yoktur.

Avrupa’da din, bilimsel düşünmeyle çelişik olageldi. Antik bilimin baskın olduğu dönemde dinsel düşünme, bilimsel düşünmeyi kuşatıp kendisinin uygunsuzluğunu ortaya çıkaracak öğelerini bastırarak üstün çıkmaya yöneldi. Bu anakronik din, yeni bilimi küçük küçük baskı ve zorlamalarla cehalet sayesinde zorla ayakta tuttuğu otoritesini sarsan bir düşman gibi karşısına aldı. Bilimsel gelişme, dinsel dirence karşın gerçekleşti.

İslam, vahiy ve peygamberin örnek olan hayatıyla sınırlı kalmadı. Vahyin inmesi bitip peygamber öldükten sonra da gelişimini sürdürdü. Antik bilimin içine yayılıp kuşatıcı bir metafizikle bu bilimi de kapsamı içine aldığını söyleyebileceğimiz kelam, Avrupa’daki anakroniden farklı olarak çağdaş kaldı ve varolan bilimle uyumlu oldu. Yeni bilim gelişirken devlet yönetimi Müslümanların elinde olan yerlerde, devlet dünyadaki gelişmeler sonucu yönetilemez hale geldi, etkisizleşmeye başladı. Buralarda ülke ve devlet bizzat kontrolü kaybeden egemenlerin öncülüğünde ayrıştırılıp parçalanırken din de gelişimin kaynağının Avrupa’daki anakronik din olduğu yanılgısıyla anakronikleştirilmeye girişildi.

Cumhuriyet kurulurken de böyle anakronik bir İslam anlayışı yaygındı. Hem cumhuriyetçilerin hem de cumhuriyete karşı olanların İslam anlayışı temelde aynıydı. Cumhuriyet bu anakronik İslam anlayışıyla güya dinsel kurumlar oluşturdu. Cumhuriyete karşı olanlar, bu kurumlara karşı çıkmadı, benimsedi. Bu kurumlarla ilişkili olanlara ve bu kurumlarda yetiştirilenlere cumhuriyetin İslamileri dersem cumhuriyetin İslamilerinden ne antik anlamda ne de çağdaş anlamda bilimsel akla sahip olmaları beklenmedi.

Cumhuriyetin İslami orta eğitim kurumlarında yetişmiş olanların tümünü kapsayacak bir genelleme yapmam elbette mümkün değil, ancak tecrübeye dayalı bir anlayış geliştirebilirim. Çağa uyumsuzluğu açık olduğu gibi İslamın kaynağına aykırılıklarla dolu olan ve çocuklara, gençlere enjekte edilmeye çalışılan bu akıl, ancak kompartımanlara ayrılmış, kusurlu usa ve sağlıksız, durağan hatta daralan anlayışa sahip bir akıl olabilir ki olan da budur. Usun kusurluluğunu ve anlayışın kıtlığını, cumhuriyetin İslami eğitim kurumlarında yetişmiş, sonra kendine empoze edilen doktrinlere karşı çıkmış, bilimsel düşünmeyi seçmiş, üstelik sosyalist olmuş birinin bile tam olarak aşamadığını anladığımda

doğal olarak sorunun dinde değil eğitim biçiminde olduğunu düşündüm. Buradaki konum din değildir, bu tür bir aklın nasıl gelişip yaygınlaştığını en azından sormak ve mümkün olduğunca anlamaktır.

Bu aşamada aklın üçüncü katmanı olan usa biraz daha ayrıntılı olarak bakmakta yarar var. Düşünme bir süreçtir. Bu sürecin her anında her düşünce akıldan geçmez, bir bir sıralı olarak geçtiğini düşünebiliriz. Ancak düşünceler her an için yan yana duruyormuş gibi bir us kavrayışı da yanıltıcı olmaz; zira zaman içinde bir bir geçselerde düşüncelerin bir tutarlılık arz etmeleri beklenir. Böyle bir yaklaşımla usu, genel geçer kabul edilen sözler ile bu sözlerden geçerli kabul edilen çıkarsama biçimleriyle ulaşılan sözlerin tümü olarak kavrayabiliriz. Genel geçer kabul edilen sözler, “canlılar ürer” sözünde olduğu gibi çıkarsamalarda kullanılabilecek özetleyici sözler, kuramlar olabileceği gibi “demlenmiş çay göz nezlesini iyileştirir” sözünde olduğu gibi çözümlenmeden doğrudan tecrübe edilebilecek düşünceler de olabilirler. Kuramlar usu daha kompakt hale getirir; ima ettiği sözleri ayrıca sıralamak gerekmez.

Usun her öğesini diğerlerine bağlayan mantıksal bağlar bulunduğunu ve tutarlı bir düzen oluşturduğunu düşünmek hoştur ama durum pek de öyle değildir. Genel geçer kabul edilen sözler, genel geçer olmayabilir. Çıkan çelişkiler, çelişik parçalar birbirlerine bağlanmadıkları zaman çelişik çelişik yan yana durabilirler. Geçerli kabul edilen çıkarsama biçimleri geçerli olmayabilir. Geçerli olmayan çıkarsama biçimleriyle mantıksal olmayan çıkarsamalar yapılıp usa eklenebilir. Us, sürekli bir dikkat ve uyanıklıkla tutarsızlıklarını her an sınayıp eliyorsa düzenli olma idealine yaklaşır.

Usun düzenli olması, ussal olanın tecrübede bulunmasını gerektirmez. At gibi olup alnının ortasında tek bir boynuzu bulunduğu düşünülen ünikorn, bir kurgudur. Bu kurgunun karşılığı tecrübede bulunmasa da usta herhangi bir çelişkiye yol açmaz, olumsaldır. Usla oluşan her kurgunun böyle olması gerekmez. Üç köşeli kare, düşünülebilir ama bu kurgu çelişiktir. Us, ek tecrübe olmadan kurguyla genişleyebilir.

Tecrübeye dayanmayan ussal kurgular olduğu gibi, karşılaşılmış madde ya da süreç olarak bir nesnesi bulunmayan içseyredilişlerin olabileceğinden bahsetmiştim. Sokrat’ın Daimonion’ın da olduğu üzere bu tür öznel dediğim içseyredilişler herkesin aklında belirebilir. Akıl, öznel-nesnel ayrımını usla yaparken kurguları içseyredişlerde arayıp refleksiyonla sınar. Fark ettiyseniz burada bir döngü oluşuyor. Ussal kurguların salt kurgusal olup olmadığı, içseyredilişlere dayanılarak anlayışla denetleniyor; içseyredilişlerin nesnel olup olmadığı da usla denetleniyor. Usun denetimine dayanak olan içseyredilişler öznelse ve içseyredilişlerin nesnel mi olduğunu denetleyen us salt kurgusalsa ne olacak?

Usun kurgusallığı ve içseyredilişlerin öznelliği döngüsünde düğümü eylem çözer. Eylemle çözümün bir yandan biyolojik, evrimsel bir bileşeni vardır. İnsanın biyolojik varlığı, nesnelere karşılık gelen içseyredilişler üretme yeteneğini sağlayacak biçimde evrilerek oluşmuştur. Nesnel içseyredişlerden kavramlarla düşünmeye geçme yeteneği bir yandan evrimsel gelişimin sonucu olarak biyolojik varlıkta gizil olarak bulunurken diğer yandan insanın eylemini olanaklı kılan toplumsal varlığı, hem tecrübenin toplumsal birikiminin dil üzerinden bireylere aktarılmasını hem de bunların toplumsal denetimini sağlar. Başta mantık olmak üzere ussal araçlar, toplumsal olarak bulunur ve geliştirilir. Aklın her işleminin aslında bir süreç olduğu anımsandığında eylem sürecinde, yani dünyayı anlayarak dönüştürme sürecinde insan, aklına güvenini biyolojik ve toplumsal varlığının sonucu olarak bulur.

Nesnel içseyredilişlerle usu ilişkilendiren anlama yeteneği köreltilmiş ve usu içseyredilişlere dayanmayan kurgularla toplumsal olarak doldurulmuş bir akıl ve bu aklı olanaklı kılan toplumsallıklar mümkündür. Cumhuriyetin İslami eğitim kurumları, tam da böyle bir aklı olanaklı kılan toplumsallığı sağlamaya yöneliktir. Bilimsel kuramlarla usu daraldıkça genişleyen bilimsel aklın tam tersi olarak metafizik olgularla dolup taşan usu genişledikçe daralan bu akla, dar akıl diyebiliriz.

Kitaplardan, dergilerden, planlardan ve benzeri kayıtlardan yansıyan, tekniklerde, araçlarda, ilişki biçimlerinde, daha genel söylersek yinelenen üretim ve tüketim süreçlerinde

varlığını bulup sürdüren tamamlanmış bir düzen olmaya yönelmiş tutarlı düşüncelere toplumun usu dersem insanın aklındaki us bunun ancak bir bileşenidir. Eski toplumlardaki us, 19. yüzyıldan itibaren baskın hale gelip yayılan, Avrupa merkezli, sanayi toplumunun usundan farklıydı. Buna antik toplum usu diyebiliriz; antikiteyi eski Yunan ve Roma’ya kadar geriye sürmeye gerek yok. Sanayi toplumu, antikiteden henüz ulaşamadığımız yeniye geçişin bir aşamasıdır. Sanayi toplumunda toplum usunun gelişimini durdurup o anki toplum usunu ebedileştirme arzusu hep olmuştur. İçerik olarak farklı da olsa Cumhuriyetin İslami kurumlarının sağladığı dar akıl biçimindeki akılları, sanayi toplumunda o anı mutlaklaştırıp ölümsüzleşme arzusunu taşıyan ve gelişimin karşısında duran insan gereksinim olarak hisseder.

Antikiteden yeni dünyaya geçişin sanayi toplumundan farklı bir aşamasına doğru ilerliyoruz. Artık yansımış düşüncelerin oluşumu, bizzat üretim olmaya başladı. Daha önce belirttiğim üzere usta bir kurgu oluşturup bu kurguyu tecrübelerin üzerine fırlattığımda yitip gidebilir; yitmeyip tecrübelerde bir karşılık bulmuşsa çarpıp geri döner ve yeniden akla yansır. Düşüncenin bu yansımış hali önceki kurgusal halinden biçim olarak da değişik olabilir ama biçim olarak aynı bile olsa yansımış düşünce kurgudan işlevsel bakımdan tamamen farklıdır. İşte kurguların oluşumu ve tecrübeden akla yansıması süreci, yeni tasarımların, yeni ürünlerin, yeni yaşama biçimlerinin üretim sürecine karşılık gelir ve içinden geçtiğimiz dönemde bu tür üretim hızla genişliyor. Sanayi üretimi marjinalleştiğinde ekonomide bu tür üretimin ağırlık kazanmış olacağını bekleyebiliriz.

Kurgusal ve yansımış düşüncelere örnek olarak ulusçuluk-küreselcilik karşıtlığını verebiliriz. Küreselcilik başlangıçta ulusların ortadan kalktığı bir dünya olarak kurgulandı. Bu kurgu tecrübelere fırlatıldığında küresel bir dünyada ulusların ortadan kalkmasının gerekmediği, hatta imkansız olduğu anlaşıldı. Küreselleşen dünyada uluslar ortadan kalkmasa bile emperyalist merkezler dağılır; hatta emperyalist merkezlerin dağılması zorunludur. Kurgusal küreselcilik düşüncesinden farklı olarak yansımış küreselcilik düşüncesi, ulusların gerekliliğini içinde barındırır. Bir kere daha fırsat çıkmışken belirteyim ki burada sorun din değildir; dinsel olmayan hatta kendisini bilimsel sanan akıllarda da aynı sorunla karşılaşırız.

Örneğin küreselcilik karşıtı olduğunu düşünen dar akıllılar, küreselciliğe karşı ulusçuluğu savunurken fiilen emperyalist merkezlerin varlığını sürdürmesini savunurlar. Evet, sorun din değil. Cumhuriyetin İslami kurumlarındaki sorun da din değil.

Tekrar tekrar belirttiğim gibi, bir şeyler öğretmeye çalışmıyorum. Bu, çoğunlukla başkalarının usunu gereksiz yere doldurmaktan başka sonuç vermez. Ben anlamaya ve anlatmaya çalışıyorum; bir yerde anlaşırız umuduyla. Kısadan hissem yok; o size kalmış.

Ece Ayhan’ın Ülkemin Kaçan Gönenci’nde alıntıladığım bir şiiri var. Bir üçlüğünde şöyle diyor:

> *Bu ölümü de bastırmak için boynuna mekik oyalı mor*
> *Bir yazma bağlayan eski eskici babası yazmıştır:*
> *Yani ki onu oyuncakları olduğuna inandırmıştım*

Çocuğunu ölüme uğurlayan babanın yaptığını yapmaya ne niyetim ne de yeteneğim var. Sonraki üçlüğünde ise şöyle diyor:

> *O günden böyle asker kaputu giyip gizli bir geyik*
> *Yavrusunu emziren gece çamaşırcısı anası yazdırmıştır:*
> *Ah ki oğlumun emeğini eline verdiler*

Kimsenin emeği boşa gitmesin, anneler kahrolmasın istiyorum.